

SZABÓ ÁDÁM
A DONATISTA ERETNEKSÉG ÉS AZ ÚJRAKERESZTELÉS
SZENT CYPRIANUS TÉVEDÉSE

Munkámban egy olyan jelenséget próbálok részletesebben vizsgálni, amelyet – bár a IV–V. századi Africa provincia életére nagy hatással volt – eddig a kutatás meglehetősen egyoldalú okokra vezetett vissza. Arról az újrakeresztelési szokásról van szó, amely döntő szerepet játszott a donatista mozgalom kialakulásában, katolikusokkal való harcában és bukásában is.

A mozgalom teljes történetének és tanításának kifejtésére itt nincs mód, céloom kizárólag ennek a jelenségnek a vizsgálata, amely egyben tanításuk alapkövét is alkotta: szerintük a katolikusok, mivel valamennyien a *traditorok*¹ pártját fogták, beszennyeződtek azok bűnétől, és velük együtt méltatlanná váltak az Isten „igaz és tiszta” egyházához való tartozásra; ennek következtében nem lehettek érvényesek az általuk kiszolgáltatót szentségek sem: így a donatistákhoz áttérőket újra meg kellett keresztelni. Ezt a gondolatot a középkori skolasztikusok „*ex opere operantis*” elvnek nevezték: a szentség érvényessége a kiszolgáltató személyes erényeitől, feddhetetlenségétől is függött; szemben a katolikusok által vallott elvvel, amelyet az „*ex opere operato*” kifejezéssel illettek: eszerint a kiszolgáltatót szentségnél magának a kiszolgáltatásnak a ténye a döntő, hiszen a pap – személyes erényeitől, bűneitől függetlenül – tulajdonképpen Isten nevében végzi a cselekvést.²

A keresztiséggel kapcsolatos tanításukban a donatisták döntően Szent Cyprianusra, a híres III. századbeli karthágói püspökre támaszkodtak, aki Stephanus pápával folytatott levelezésében próbálta megvédeni az „*ex opere operantis*” elven alapuló újrakeresztelési gyakorlatot.³ Az általa lefektetett elvekhez a donatizmus végig ragaszkodott, egészen a mozgalom vereségét jelentő 411-es karthágói konferenciáig.

A donatisták legyőzését a mai kutatás szinte kizárólagosan Augustinusnak tulajdonítja, ami érthető is, hiszen széles körű gyakorlati és irodalmi tevékenységet fejtett ki ellenük, és főszerepet játszott a 411-es konferencián.⁴ Ily módon az újrakeresztelési gyakorlat megszüntetését is neki tulajdonítják. Másrészt viszont ő maga tudósít egy figyelemre méltó jelenségről:

*prope omnes eorum laici qui apud eos inveteraverunt, et animosam pertinaciam
adversus Catholicam conceperunt, hoc solum [ti. az újrakeresztelést] illic sibi
displicere fateantur.*⁵

Úgy tűnik tehát, hogy volt egyfajta spontán ellenállás az újrakeresztelési gyakorlattal szemben, és nem is a mozgalom művelt teológusainak körében, hanem a világi hívek, az „egyszerű nép” között.⁶

---

¹ Olyan egyháziak, akik a keresztényüldözés alatt hajlandók voltak kiszolgáltatót a szent vallási iratokat megsemmisítésre a hatóságoknak. A donatisták értelmezése szerint a megválasztott karthágói püspök, Caecilianus, aki ellen Donatus fellépett, szintén ilyen bűnt követett el.

² H. Chadwick: *A korai egyház*. Budapest 2003. 207–208.

³ Cyprianusra és a Stephanus-féle vitára vonatkozólag I. pl. Adamik T.: *Római irodalom a késő császárságkorban*. Budapest 1996. 103–110; Michael von Albrecht: *A római irodalom története II*. Ford. Tar Iboilya. Budapest 2004. 1269–77; Ványó L.: *Az ókeresztény egyház irodalma I*. Budapest 2000. 387–399.

⁴ L. pl. S. Lancel: *Szent Ágoston*. Budapest 2004. 450–501; P. Brown: *Szent Ágoston élete*. Budapest 2003. 247–283; Chadwick: i. m. 209–211.

⁵ Augustinus *De baptismo* V, 5, 6.

⁶ Ennek egyéb bizonyítékait l. alább.

Ez annál is figyelemre méltóbb, mivel egy ilyen alapvetően negatív hozzáállás megkérdőjelezi az augustinusi tevékenység kizárólagosságáról írtakat: lehetséges, hogy elsősorban nem az ő teológiai érvei idézték elő az újrakeresztelés szokásának eltűnését, és ezáltal a donatista tanítás egyik lényeges pontjának a bukását?

Láttuk, hogy a donatisták Cyprianusra támaszkodva folytatták keresztelési gyakorlatukat. Ő pedig, úgy tűnik, éppen ellentétes nézeteket vallott az újrakeresztelésnek a hívekre gyakorolt hatásáról, mint amiről Augustinus a saját tapasztalatai alapján beszámolt:

Nec quisquam existimet haereticos, eo quod illis baptisma opponitur, quasi secundi baptismi vocabulo scandalizatos ut ad Ecclesiam veniant retardari. Immo vero hoc ipso magis ad necessitatem veniendi testimonio ostensae sibi et probatae veritatis adiguntur... Porro autem, cum cognoscunt baptisma nullum foris esse nec remissam peccatorum extra Ecclesiam dari posse, avidius ad nos et promptius properant et munera ac dona matris Ecclesiae implorant, certi pervenire se omnino non posse ad veram divinae gratiae pollicitationem nisi prius venerint ad Ecclesiae veritatem: nec recusabunt baptizari apud nos haeretici legitimo et vero Ecclesiae baptismo...⁷

A két híres egyházatya tehát nem értett egyet egy olyan kérdéssel kapcsolatban, amely a keresztény vallásgyakorlat alapvető részét képezte, és ez a különbség a donatista–katolikus harcok menetére is messzemenő hatással volt. Előbbiek ugyanis híres elődjük nyomán meg lehettek róla győződve, hogy keresztelési szokásuk nemcsak teológiailag helyes, hanem önmagában is motiváló hatással bírhat az egyes emberek áttérésére. Augustinus idézett megállapításából, illetve a donatista mozgalom történetének bizonyos eseményeiből viszont úgy tűnik, hogy Cyprianus – és így vele együtt a donatisták is – tévedett, mikor erre az álláspontra helyezkedett, és ez a tévedés nagyban befolyásolta a két párt híveinek lélekszámát, és ezzel együtt a befolyását is.

Mindenekelőtt célszerű azokat az okokat megvizsgálni, amelyek Cyprianusban kialakíthatták az újrakeresztelés pozitív hatásával kapcsolatos véleményyt. Bizonyára fontos tényezőként jöhetett számításba a szokás meggyökeresedett volta: ahogy ő maga írja, a III. század elején élő Agrippinus püspök idején már működött az újrakeresztelés, és sikerült is a hívek nagy részét a katolikus egyházon belül tartani a különböző eretnekmozgalmak próbálkozásai ellenére.⁸ Ebből Cyprianus joggal következtethetett az újrakeresztelés pozitív hatására; de ez a század máshol is a kereszténység és az egyház megerősödését hozta, és a többi provinciában (bár ott nem kereszteltek újra) ugyanúgy sikerült a hívek nagy részét megtartani a katolikus felekezetben. A karthágói püspök bizonyosan tudott az egyházban bírodalomszerte zajló eseményekről: ennek tanúja levelezése, amely nemcsak Rómáig, de Kis-Ázsiáig terjedt: észrevehette, hogy az emberek eretnekségtől való „elcsábításában” nem az újrakeresztelés a döntő motiváló tényező.

Szintén fontos szerepet játszott gondolkodásmódjában Tertullianus, akit nemcsak általában tekintett mesterének,⁹ de az eretnekek keresztségével kapcsolatban is átvette nézeteit. Az africai irodalomban Tertullianus fogalmazta meg először azt a tételt, hogy a heretikusok, mivel nem tartoznak az egyházhoz, nem is szolgáltatathatják ki annak szentségeit.¹⁰ Az újrakeresztelés szükségessége mellett a szertartás egyszerűségét emelte ki, szembeállítva az eretnek szekták eljárásaival, amelyek „megrendezésükkel és kellékeikkel, valamint költségességükkel szereznek maguknak hitelt és tekintélyt”.¹¹ Bizonyos szempontból tehát fordított módon gondolkodott, mint Cyprianus, nem a katolikus egyház szentségeinek erejét hangsúlyozva, hanem az eretnekek részéről fennálló veszélyre figyelmeztetve. Viszont ebből a gondolatmenetből kiindulva Cyprianus vélhette úgy, hogy az áttérő

⁷ Cypr. *Epistola ad Iubaianum* 24.

⁸ Cypr. *Epistola ad Quintum* 2.

⁹ Hier. *Ep.* 84, 2. Idézi: Patrologia III. Marietti 1992. 574–575.

¹⁰ Tert.: *De bapt.* 10–15.

¹¹ Uo. 2, 2 (Ford. Vanyó László)

hívek mindenképpen szükségét érzik egy szertartásnak is, hogy nyilvánvaló legyen számukra a felekezeti változás ténye.¹²

Véleményem szerint azonban Cyprianus forrásai, tanulmányai és gondolkodásmódja mellett az egyik legfontosabb tényező, amely az újrakeresztelés mint pozitívan motiváló jelenség képzetét kialakította benne, magának a szentségnek a jellege, jelentősége volt, amelyről olvasmányaiából is tudomást szerezhetett, de talán saját tapasztalatai még nagyobb súllyal estek latba.

Ha ismét Tertullianushoz fordulunk, kiderül, hogy ő is nagyra értékelte ezt a szentséget, és külön művet is írt róla. Ebben kifejti az egésznek a lényegét, külön kitérve csaknem az összes bibliai részletre, amelyek a keresztséggel foglalkoznak, leírja magának a szertartásnak a folyamatát, megmagyarázza az egyes részek jelentőségét, válaszol a szentséggel kapcsolatban általában felmerülő kérdésekre, és határozottan megkülönbözteti az eretnekek és pogányok hasonló rítusaitól. Amellett, hogy a legnyilvánvalóbban itt foglal állást az eretnekkeresztség érvénytelenségéről, Cyprianusra azokkal a megnyilatkozásaival is igen mély benyomást tehetett, amelyben a katolikus keresztség hatásait ecseteli:

*Nem csodálatos a fürdő, mely lemossa a halált? [...] Az embert visszaadja Istennek, az ő hasonlatosságára, aki hajdan Isten képméretére jött létre...*¹³

Cyprianus maga még élményszerűbben, személyesebb hangvétellel szól a saját megkereszteződéséről az *Ad Donatum* című művében:

*Postquam [...] caelitus spiritu exhausto, in novum me hominem natus secundum reparavit, mirum in modum protinus confirmare se dubia, patere clausa, lucere tenebrosa, facultatem dare quod prius difficile videbatur, geri posse quod impossibile putabatur, ut esset agnoscere terrenum fuisse quod prius carnaliter natus delictis obnoxius viveret, Dei esse coepisse quod iam spiritus sanctus animaret.*¹⁴

Bár az ilyen megnyilatkozásokban általában szokott lenni némi retorikus túlzás, ahogy a felnőtt korban megtért szerzők korábbi pogány életüket is a valóságosnál sötétebb színekben igyekeznek láttatni, a szöveg alapján mégis megállapítható, hogy Cyprianus a keresztség szentségének felvételét fontos és meghatározó eseménynek tartotta, amely egész további tevékenységére hatást gyakorolt. Nyilván szerette volna, hogy a megtérő eretnekek is részesüljenek ebből az élményből, ami megerősítette volna őket a katolikus hitben, és ez a nyilvánvalóan pozitív hatás a többieket is az új keresztségre ösztönözte volna.

Összességében tehát úgy látszik, hogy Cyprianus – amellett, hogy teológiailag meg volt győződve nézetei igazságáról – több okból kifolyólag az újrakeresztelésnek az egyszerű emberekre gyakorolt motiváló hatásával is számolt a novatianusok¹⁵ és más heretikusok elleni harcban, ami minden bizonnyal hozzájárult ahhoz, hogy olyan határozottan kitarott a gondolat mellett, még a pápával és a többi keresztény provincia püspöki karával szemben is. Saját korában valóban eredménnyel járt: nemcsak a karthágói keresztény közösséget sikerült megerősítenie, és a 250-es üldözés ellenére megőriznie, de még a pogányok körében is csökkentette a keresztények iránti ellenszenvet.¹⁶ Az ő hatásának tulajdonítható az is, hogy halála után sokáig megmaradt Africában az újrakereszteletési gyakorlat.

¹² Vö. *Ep. ad Iovianum*: „...iisque qui ab errore et perversitate veniunt, verae et ecclesiasticae fidei omnino cognitionem dare, divinae potentiae mysterium, et unitatis, et fidei, et veritatis.”

¹³ Tert. *De bapt.* 2, 2; 5, 7. (Ford.: Vanyó László)

¹⁴ Cypr. *Ad Donatum* 4.

¹⁵ Elsősorban ennek az eretnekmozgalomnak a kapcsán került sor Africában az újrakereszteletési tanítás kidolgozására és Stephanussal folytatott vitára.

¹⁶ Vanyó L.: *Az ókeresztény egyház és irodalma*. Budapest 1988. 446–451; Szent Cyprianus művei. Budapest 1999. 9–30.

Ha azonban alaposabban megvizsgáljuk az eseményeket, kiderül, hogy a cyprianusi keresztelési gyakorlattal már az ő idejében is, de általában mindenhol problémák voltak, ahol alkalmazták. Fennmaradt például egy cappadociai püspök hozzá intézett levele, amelyben elmondja, hogy egyetért Cyprianus nézeteivel, de ezt a provincia többségének és a püspökök határozatának ellenére teszi: Stephanus pápa ugyanis az africaiakkal folytatott vita hatására a kis-ázsiai Iconiumba hívott össze egy gyűlést, amely kimondta az újrakeresztelés tilalmát.¹⁷ Más provinciákban fel sem merült, hogy a kérdést ilyen szintű fórumon vitassák meg, tehát valószínű, hogy Africát (különösen Karthágót és Alexandriát)¹⁸ kivéve az újrakeresztelést támogató püspökök mindenhol kisebbségben voltak, vagy egyáltalán nem is vallott senki ilyen nézetet – mégsem mutatható ki, hogy az eretnekek elleni harcban ez súlyos hátrányokat okozott volna nekik. Pedig ha valóban akkora motíváló hatással bírt volna, mint azt Cyprianus állítja, bizonyára nagyobb népszerűségnek örvendett volna a gyakorlat, és a pápa sem egyeztetett volna olyan határozottan megtiltani azt.

Tehát a karthágói püspök ezzel kapcsolatban valamit félreismert; valamit nem vett figyelembe, ami károsan befolyásolhatta az újrakeresztelésnek a hívekre gyakorolt hatását. Véleményem szerint ez az ok egyrészt magának a szentségnek a jellemzőiben, az eretnek és a katolikus keresztség közötti különbségben (illetve annak hiányában), valamint az egyszerű laikusoknak a vallási tudásában keresendő, akik nem rendelkeztek akkora képzettséggel, mint Cyprianus, csak a mindennapi gyakorlatból és a püspökök prédikációiból, a Biblia felolvasott szövegrészeiből szerezték a keresztség vallásra vonatkozó ismereteiket.

Ily módon megtanulták a keresztség alapvető jellemzőit, amelyek kétségkívül megmutatták annak döntő jelentőségét (újjászületés, általános bűnbocsánat, lelki jegy stb), de egyben annak *egyszeri és megismételhetetlen* mivoltát is; végül pedig maga a szertartás is bizonyára hozzájárult ahhoz, hogy ezt a jelentőséget tudatosítsák magukban. Az eretnekek és a katolikusok szertartásai között azonban legtöbbször nem állt fenn akkora különbség, mint Tertullianus írja a pogány vagy gnosztikus rítusokról: a novatianusok (és később a donatisták) nem vonták kétségbe a keresztség jellegére vonatkozó alapvető hittételeket, és a szentség kiszolgáltatásának a gyakorlatán sem változtattak döntő mértékben: a katolikusokkal való ellentétük merőben más okokban gyökerezett.¹⁹ Így az egyszerű hívek számára annyi derült ki a szentségekkel kapcsolatos ellentétből, hogy miután az egyik felekezetenél megkapták a keresztséget, áttérés esetén a másikonál is megkapták *ugyanazt*, miközben minden pap és püspök annak megismételhetetlen és egyszeri voltát hirdette. Ezzel gyakorlatilag alapjaiban tették bizonytalanná azt a rendszert, amire az emberek vallási gondolkodását építeni próbálták: ha az egyik keresztség helyett a másik (egyébként az előzővel teljesen megegyező) az érvényes, a hívek hite mind a kettőben megrendül; joggal kérdezhették, hogy mit ér a megkapott újabb szentség, ha később esetleg egy harmadik, vagy negyedik keresztséget tesznek kötelezővé. Bár Cyprianus nagyfokú retorikus és teológiai tudásról tett tanúbizonyságot, mikor változatos érvekkel bizonyította az eretnekkeresztség érvénytelenségét, a hétköznapi emberek számára ez a kifinomult gondolatmenet valószínűleg nem volt olyan meggyőző, mint a karthágói püspök szerette volna: személyes varázsa, határozott fellépése és stílusa kétségkívül nagy hatást gyakorolt rájuk, de az africaiak keresztelési gyakorlata önmagában inkább elbizonytalanította a híveket, különösen az áttérőket. Tehát összességében azt lehet elmondani, hogy az újrakeresztelés, ha teológiailag megindokoltnak is tűnt, a szentség jellegénél fogva pszichológiailag negatív attitűdöt idézett elő, és vonakodást keltett az emberekben.

A fenti tétel igazsága egyértelműen bebizonyosodott a donatista szakadás során; bár a Cyprianus korabeli és a IV. századi viszonyokat természetesen nem lehet teljesen párhuzamba állítani, de a vallásgyakorlatban nem következtek be olyan mértékű változások, amelyek indokolnák a cyprianusi levelezés és az Augustinus megállapítása közötti különbséget. Viszont az újrakeresztelés és az újra nem keresztelés hatása közti eltérés látványosabban megmutatkozott, ugyanis míg a III. században mindkét fél megismételte a szentség kiszolgáltatását az áttérőknek, addig a katolikus–donatista harcban csak az utóbbiak cselekedtek így.

¹⁷ Patrologia Latina III. 1152A–1178A

¹⁸ Az ókeresztény egyház és irodalma 420–421; 446–451.

¹⁹ Chadwick: i. m. 206.

Ahogy a bevezető sorokban szerepel, az újrakeresztelés cáfolatát és a szokás legyőzését elsősorban Augustinus érdemének tudják be, aki a IV–V. század fordulóján írt műveiben ékesszólóan rombolta le a donatisták egész érvrendszerét, mindazonáltal – nem kis írói tehetségről téve tanúbizonyságot – elkerülte a már akkor is szentként tisztelt Cyprianussal való nyílt szembe fordulást, noha irodalmi polémiaja során elsősorban a híres karthágói püspök gondolatait kellett megcáfolnia.²⁰

Ha azonban végiggondoljuk mindazt, ami a cyprianusi újrakeresztelés vélt motiváló erejével kapcsolatban elhangzott, megkérdőjelezhető az Augustinusnak tulajdonított hatás. Nemcsak azért, mert ellenfelei alapvetően kevésbé reagáltak az írásaira, hanem azért is, mert a donatista mozgalom eseménytörténete során már jóval Augustinus előtt problémák jelentek meg az újrakeresztelési gyakorlattal kapcsolatban. Például az első csúcspont idején, még Donatus „püspöksége” alatt, mikor a császári száműzetési rendelet kényszerű visszavonása után a donatisták a provincia lakosságának nagy részét a maguk oldalára állították, sokan csak akkor voltak hajlandóak áttérni (bár egyébként szimpatizáltak a szakadárok által hirdetett elvekkel), ha esetükben eltekintenek az újrakereszteléstől.²¹ Itt tehát már erősen megmutatkozott ennek a gyakorlatnak a negatív hatása, ami Cyprianus idején még a két szemben álló fél eljárásának hasonlósága miatt nem volt ilyen nyilvánvaló. Még jobban kihangsúlyozódott a cyprianusi meggyőződés téves volta a Maximianus-féle szakadásban, ami a donatisták mérsékelt és radikális szárnyának viszályát jelentette: tulajdonképpen egy „skizma a skizmában” jött létre a 390-es évek első felére. Szintén Augustinus tudósít róla, hogy a donatista felekezet többségéhez visszapártoló maximianisták esetében is eltekintettek az újrakereszteléstől, pedig korábban ugyanúgy kiátkozták őket, mint ahogyan a katolikusoktól is elszakadtak. Ezzel persze újabb támadási felületet szolgáltattak ellenfeleiknek, akik nem győzték hangsúlyozni következetlenségüket; amit bizonyára elkerültek volna, ha az újrakeresztelés nem jelentett volna komoly hátráltató tényezőt a maximianisták visszatérítésében – úgy vélem, itt is a cyprianusi gondolat gyakorlati kudarcáról van szó.²²

Ha azonban Augustinus irodalmi munkásságának szerepe a donatisták újrakeresztelési eljárásának és az arra épülő teljes gondolatrendszerének megbuktatásában nem is volt olyan jelentős, mint azt általában tartják, mindenképpen hozzá fűződik a skizma eretnokséggé nyilvánítása és végleges felszámolása. Ezt viszont nem hitvitázó műveivel érte el (amelyek egyébként sem jutottak el az africai hívők széles olvasóközönségéhez, és nem változtatták meg a donatista vezetők hozzáállását sem), hanem egyrészt szervező tevékenységével (amely során a karthágói püspökkel, Aureliussal együttműködve évente megtartott zsinatokon fogta össze a provincia katolikus püspökeit), másrészt gyakorlati működésével (ahogy széleskörű agitációt kifejtve, a provinciát beutazva számos városban tartott beszédeket, személyesen buzdítva az áttérésre a donatistákat). Tevékenységének csúcspontját jelentette a 411-es konferencia, ahol nyílt szóbeli vitában aratott teljes győzelmet ellenfelein, és a császári udvar végleges támogatását is megszerezte felekezetének. Ez volt az a döntő fordulat, amely a donatizmus egy évtizeden belüli csaknem teljes felszámolásához vezetett, és amely a konferencia után nem sokkal már tömeges áttérésekben nyilvánult meg. Ez a folyamat gyorsabban zajlott le, mint a donatizmus csaknem száz évvel korábbi „diadalmenete”, és nem utolsósorban azért, mert a megtérő szakadárok újrakeresztelése fel sem merült.²³

²⁰ L. pl. *De baptismo, Contra epistolam Parmeniani, Contra litteras Petiliani, Contra Cresconium* c. műveit

²¹ J. Hubert: *Handbuch der Kirchengeschichte*. Freiburg–Basel–Wien 1973. 143–144.

²² *Nuovo Dizionario Patristico e di Antichità Cristiane* I. 1483–84.

²³ *Lancel*: i. m. 450–501.

Össességében tehát a donatizmus újrakeresztelési gyakorlatáról az mondható el, hogy már kezdettől fogva nehézségeket okozott a katolikusok áttérítésében, és végig egyfajta negatív pszichológiai hatást gyakorolt a hívekre, ami a mozgalom többi gondolatának cáfolata, hatalmának visszaszorítása után a felszínre törve jelentősen hozzájárult a skizmaeretnekség társadalmi bázisának gyors csökkenéséhez, és az africai egyház egységének helyreállításához. Ez a jelenség a nagy formátumú teológusok (Cyprianus, Augustinus) tevékenységétől függetlenül létezett és hatott a keresztény hívők gondolkodásmódjára, az egész keresztelési gyakorlathoz való hozzáállására, és nagy befolyást gyakorolt Africában a történelmi (egyháztörténeti) események menetére.

SZABÓ ÁDÁM

Szegedi Tudományegyetem

Klasszika-Filológiai és Neolatin Tanszék

E-mail: vestificus@gmail.com